

I.M. ОХРИМЕНКО. ОСОБЛИВОСТІ РОЗМЕЖУВАННЯ ОКРЕМИХ ТИПІВ ЗЛОЧИНЦІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Виділяються та обґрунтовуються певні типи злочинців, усвідомлення яких дає можливість вірно зосереджувати оперативно-розшукові заходи у напрямку виявлення і розкриття злочинів. Висловлюється думка, що деякі юридичні положення, що використовуються сучасною оперативною практикою, сформульовані без достатнього врахування досягнень сучасних комплексних наукових досліджень щодо психологічного тлумачення індивідуальних особливостей злочинців.

Ключові слова: особистість злочинця, типи злочинців, оперативно-розшукові заходи, розкриття злочинів.

Выделяются и обосновываются определенные типы преступников, осознание которых даёт возможность верно сосредотачивать оперативно-розыскные мероприятия в направлении выявления и раскрытия преступлений. Высказывается мысль, что некоторые юридические положения, которые используются современной оперативной практикой, сформулированы без достаточного учета достижений современных комплексных научных исследований относительно психологического толкования индивидуальных особенностей преступников.

Ключевые слова: личность преступника, типы преступников, оперативно-розыскные мероприятия, раскрытие преступлений.

Selected and grounded certain types of criminals the awareness of which is given by possibility right amass operative investigation measures in the direction of exposure and opening of crimes. An idea speaks out, what the some legal positions which are utilized modern operative practice are formulated without the sufficient account of achievements of modern complex scientific researches in relation to psychological interpretation of individual features of criminals.

Key words: criminal, types of criminals, operative investigation activities, opening of crimes.

В юридичній літературі (К.С. Ігошев, В.В. Клочков, В.М. Образцов й ін.) відзначається, що злочин відноситься до одного зі специфічних різновидів свідомої людської діяльності, являє собою процес взаємодії злочинця з навколишнім середовищем, що охоплює при цьому не тільки суто кримінальні, але й позакримінальні сфери життєдіяльності особистості¹. Звідси, можна стверджувати, що вчинення злочину органічно зливається й створює нерозривний функціональний процес, який обумовлюється єдністю усвідомлених делінквентом злочинних дій, їх цілей і мотивів, планом цих дій, обранням адекватних засобів протиправної діяльності тощо. Кожному поведінковому акту властива й певна структура, тобто специфічна технологія, що складається з набору й послідовності здійснення різноманітних дій, які стають діяльністю лише тоді, коли вони підпорядковані єдиній меті й об'єктивно-предметним умовам її досягнення². У контексті сказаного варто погодитися з визнанням того, що загальною метою вчинення конкретного злочину є забезпечення умов існування осіб, які займаються цим; конкретними ж цілями можуть бути практично всі ті цілі, що може ставити перед собою людина.

Наведені думки не є поодинокими в юридичній літературі (С.М. Абельцев, К. Бартол, С.Н. Енікополов, Д. Кенрик, М.Й. Коржанський, О.М. Костенко,

О.Є. Мойсєєва, С. Нейберг, А.М. Цветкова, Р. Чалдіні та ін.), однак, навіть, з огляду на різноманітність таких доречних наукових позицій досить часто залишаються без уваги психологічні детермінанти, які здатні виступати в якості профілюючих критеріїв щодо усвідомлення та розуміння особистості делінквента й притаманних йому поведінкових проявів. Зауважимо також, що деякі вузькогалузеві положення, що використовуються сучасною юридичною (у тому числі, оперативною) практикою, сформульовані без достатнього врахування досягнень сучасних прикладних досліджень щодо психологічного тлумачення індивідуальних особливостей злочинців. Виходячи з наведеного, зупинимося на певних психологічних особливостях злочинців, що дають змогу розмежовувати їх за окремими типами для оптимізації оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення та розкриття злочинів. У цьому можна вбачати основну мету даної статті.

Фахівці в галузі юридичної психології роблять цілком закономірний висновок, що особистість злочинця відрізняється від законослухняного громадянина негативним змістом ціннісно-нормативної системи і стійкими психологічними особливостями, поєднання яких має специфічне криміногенне значення³. Необхідно також вказати, що специфікою особистості та її структури є те, що кожен її наступний елемент «будується», «виростає» на основі попереднього. При цьому «найвищим» елементом, на думку А.Ф. Зелінського, О.М. Леонтьєва та ін., є спрямованість як провідна її динамічна підструктура⁴. З такою науковою позицією можна погодитися, адже спрямованість формується у процесі життя індивіда, його навчання та виховання. Вона є верхнім шаром структури особистості й визначає стиль життя, вибір окремих вчинків тощо.

Поєднуючи й аналізуючи ці та інші наукові позиції, слід зазначити, що спільним для них є виділення асоціальної та антисоціальної спрямованості делінквентів. До того ж, сприятливим для подальшого надання психологічної характеристики та усвідомлення окремих типів злочинців може бути виділення корисливого, корисливо-насильницького та насильницького змісту їх ціннісно-орієнтаційної спрямованості. У свою чергу, саме такий підхід є доволі послідовним при розмежуванні злочинців та формуванні їх типології. Практична значимість тут полягає, передусім, в залежності механізму вчинення злочину від індивідуальних особливостей самого делінквента, а, отже, є сприятливим фактором у напрямку попередження та розкриття злочинних діянь, викриття винних. Звідси, беручи до уваги окреслений нами підхід, надамо психолого-юридичну характеристику окремим типам злочинців.

Узагальнення результатів досліджень, проведених фахівцями кафедри юридичної психології КНУВС (Д.О. Александровим, Л.І. Казміренко, І.М. Охріменком й ін.), свідчить про наявність досить суттєвих психологічних відмінностей між різними категоріями корисливих злочинців⁵. Так, «професійні» зlodі-одинаки мають переважно сильний тип нервової системи, емоційну рухливість та низьку статичну витривалість; характеризуються високою концентрацією уваги, розвинутою пам'яттю при середньому інтелекті, високим рівнем активності; добре маскують власну замкнутість, нетовариськість та недовірливість навіть до найближчого оточення, негативне ставлення до соціальних норм та цінностей визначає байдуже ставлення до свого соціального статусу, прагнуть до нейтральних відносин, достатньою мірою контролюють свою поведінку.

Особистісний профіль корисливо-насильницьких злочинців подібний за формою, але у них відповідні властивості більш виразні. Вони є достатньо однорідною

групою, що характеризується рухливістю нервової системи, агресивністю, афективністю при недостатньому рівні соціальної адаптованості та гнучкості поведінки; імпульсивність обумовлена труднощами в засвоєнні й усвідомленні соціальних норм, їх зневажанням. Значна відчуженість від соціального середовища знижує можливість адекватної оцінки ситуації, причому за наявності підвищеного рівня тривожності імпульсивна реакція виникає майже на всі нестандартні або неочікувані ситуації. Тому ворожість стосовно оточення та асоціальні вчинки поступово стають типовою формою поведінки.

Проведене нами опрацювання оперативно-розшукових справ з метою психологічного дослідження осіб, схильних до вчинення корисливих і корисливо-насилницьких посягань на майно громадян, дає змогу виділити та охарактеризувати наступні їх типи:

1) Адаптивний із переважанням мотиву самоствердження – особи, сенсом злочинної поведінки яких є ствердження себе на соціальному, соціально-психологічному та індивідуальному рівнях. Потреба в самоствердженні проявляється в прагненні мати визначений статус на соціальному (суспільному, професійному), соціально-психологічному (особистісно значимого оточення, референтної групи) та індивідуально-психологічному рівнях (самооцінка, самоповага). Самоутверджуючись, злочинець відчуває себе більш впевненою, незалежною та безпечною, що й забезпечує їй необхідний психологічний комфорт і гармонію. Корисливий мотив тут також присутній, але володіння вкраденим не має самостійної цінності: це лише засіб для підкреслення самоствердження особистості. В більшості випадків він відходить на другий план і забезпечує, здебільшого, біологічні потреби особистості. Найбільшу кількість представників цього типу знаходимо серед злочинців молодіжного віку (до 21 року), які прагнуть оволодіти престижними речами або коштами для їх придбання; інший варіант – підліток вчиняє зухвалу крадіжку, щоб бути прийнятим до певного неформального угруповання або підвищити свій статус.

2) Деадаптивний – особи, виключені з нормальних соціальних зв'язків та стосунків, які ведуть асоціальний, часто бездомний спосіб життя, не мають постійного джерела доходів, не зареєстровані за місцем постійного проживання чи навіть не мають документів, що підтверджують особу (БПМП). Серед них значна частка раніше засуджених та психічно неповноцінних. Вони немов би «пливуть» за течією, прагнуть жити поза суспільством, поза соціальною активністю, байдужі до своєї долі, не думають про майбутнє. Соціальні контакти, що збереглися, мають поверхневий характер. Вчинювані крадіжки, як правило, незначні за вартістю викраденого, а здобуте злочинним шляхом майно і гроші використовується для підтримання свого фізичного існування, звичайно пов'язаного з вживанням спиртних напоїв.

Психологічним механізмом деадаптивної поведінки, як правило, є особистісна невизначеність: відсутнє стійке уявлення про себе та уподібнення з певною людиною, групою, соціальним середовищем у цілому, наявне підсвідоме бажання відгородитися від будь-якого проникнення в свій внутрішній світ. Дефіцит активного соціального спілкування призводить до втрати раніше існуючих соціальних ролей, пізніше – до ігнорування чинних соціальних норм.

3) Адиктивний (саморуйнівний) – близький до попереднього, але не співпадає з ним, оскільки метою здійснення корисливих злочинів тут є одержання засобів для придбання психоактивних речовин. Для таких злочинців характерні істотні зміни особистості, і насамперед, її мотиваційно-потребової сфери. Психоактивні

речовини стають основним мотивом поведінки, мірилом усіх цінностей і відносин, підпорядковуючи собі всі інші мотиви. У зв'язку з цим мотиваційна сфера цілком перебудовується. Міняється і коло спілкування, його центр переміщується на групи асоціальної чи антисоціальної спрямованості, що посилює дезадаптацію особи в соціальному середовищі.

Корисливі злочини, вчинені злодіями адиктивного типу, звичайно не відрізняються підвищеною суспільною небезпекою. Найчастіше це дрібні крадіжки, що здійснюються примітивними способами, без попередньої підготовки, не вживаються заходи до знищення слідів, а викрадене відразу збувається. В окремих випадках, за умови виникнення стійких особистісних змін під впливом тривалого вживання психоактивних речовин, крадіжки можуть перерости в корисливо-насищені злочини (розбійні напади). В таких випадках стратегія і тактика дій є нашвидкуруч спланованою, без відповідного технічного оснащення та ретельного вивчення умов і обстановки.

4) «Ігровий». За умови недостатньої (нецілеспрямованої) соціалізації ігровий мотив може залишатися домінуючим і проявлятися в якості спонукальної сили до вчинення злочинів. Прикладом може бути злочинна поведінка злодіїв (як кишенькових, так і інших), шахраїв, особливо – карткових шулерів. Такі особи з вираженою потребою в ризику, пошуку «гострих відчуттів», пов'язаних із небезпекою, включенням в емоційно збуджуючі ситуації, прагненням брати участь у різного роду операціях, несподіваних контактах тощо. Корисливі спонукання, як правило, мають місце поряд із «ігровими», оскільки однаково значимими є як матеріальна вигода, так і ті емоційні переживання, що спричиняються самим процесом вчинення злочин; зустрічаються навіть випадки, коли процес стає більш важливим, аніж результат (наприклад, підлітки прагнуть зухвалими крадіжками звернути на себе увагу).

Загалом можна стверджувати, що межі реалізації ігрового спонукання здатні бути досить небезпечними для конкретних громадян та суспільства: це можуть бути грабежі і розбої, супутні їм нанесення тілесних ушкоджень тощо. Можна припустити, що елементи ігрового мотиву притаманні процесу вчинення злочину і багатьох інших кримінальних діяннях, особливо групових.

5) «Сімейний» – його представники вчиняють корисливі злочини не стільки для самих себе, скільки для досягнення необхідного, на їхню думку і думку близьких людей, рівня забезпеченості родини матеріальними і духовними благами. Багато з таких корисливих злочинців по роботі характеризуються позитивно. У деяких випадках інтереси самого злочинця взагалі не беруться до уваги, і він може вести навіть аскетичний спосіб життя. Таким особам, як правило, мають відповідний доступ до товарно-матеріальних цінностей, інформації або іншого майна, що здатен стати предметом посягання чи засобом полегшення його реалізації. Існуючі відносини службової залежності або доступу використовуються, в тому числі, й для здійснення злочинних оборотів. Суб'єкт злочинного діяння, визначаючи можливість для вчинення злочину, пристосовується до ситуації й використовує існуючі об'єктивні умови у злочинних цілях.

Сімейному типу злочинців характерна подвійна система цінностей та переконань щодо власності: вони не ідентифікують себе зі злочинним світом, але при цьому ігнорують правопідзахисні соціальні цінності та надають підвищеної значимості особистому добробуту; розкрадання суспільної чи колективної власності, на відміну від інших злочинів, хоча й оцінюється як протиправна дія, але не засу-

джується як засіб особистого збагачення.

Отже, злочинцям у межах даного класового розмежування притаманні певні індивідуалізовані показники (наприклад, недостатня соціальна адаптованість для адаптивного типу, рівень криміналізованості суб'єкта для игрового, доступ до товарно-матеріальних цінностей чи інформації для сімейного типу тощо), що здійснюються вплив на побудову механізму вчинення злочину.

Злочини проти життя, здоров'я й свободи особи – це збірне поняття, що дозволяє виділяти деякі загальні чи подібні їх риси, які визначають методіку їхнього розкриття (прийоми розшуку, встановлення й викриття злочинців тощо).

Нерідко в науковій літературі надаються різні переліки типових психологічних рис осіб, які вчиняють насильницькі злочини⁶. Однак, узагальнюючи та аналізуючи їх, можна стверджувати, що серед умисних насильницьких злочинців є значна кількість осіб – носіїв однорідних психологічних рис, таких як імпульсивність, агресивність, відчуженість, недостатня соціальна адаптованість. Для оптимізації оперативного-розшукових заходів у процесі розкриття насильницьких злочинів слід враховувати психологічні особливості наступних типів злочинців цієї категорії.

1) «Ситуативний» – вчиняють насильницькі дії у ситуаціях, які суб'єктивно вважають екстремальними, небезпечними як для власного життя та здоров'я, так й інших людей. Такі особи достатньо соціально адаптовані, як правило, з про-соціальною спрямованістю, у них рухлива нервова система, де збудження домінує над гальмуванням, звичним є прагнення контролю над ситуацією та висока відповідальність за її наслідки. Досить часто в якості досить сильного підсилюючого фактору до насильницьких дій є наявність стану алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Піддатність ситуації, підкорення ситуативним мотивам здатне бути проявом соціальної незрілості особистості, несталості її ціннісно-нормативної системи. Злочинці ситуативного типу з самого початку не допускають спричинення значної фізичної шкоди опонентові, однак бажання контролю над ситуацією, поєднане з домінуванням негативних емоцій, дається взнаки. Їх дії мають компенсаторний чи гіперкомпенсаторний характер, що призводить до бравади, необдуманих і ризикованих дій, у крайніх випадках – фізичного насильства в формі особливої жорстокості.

2) «Афективний» – схильні до вчинення насильницьких дій у стані емоційного збудження. Нездатність вирішити критичну ситуацію соціально адаптованим способом призводить до активізації будь-якої раніше сформованої установки на подолання афектора. Такі особи мають середній чи нижче середнього рівень інтелекту; неврівноважені, схильні до втрати самоконтролю навіть у стандартних ситуаціях; неадекватність світосприйняття зумовлює їх егоцентричність, егоїзм і, відповідно, нездатність адекватно реагувати на оточуючу дійсність; висока тривожність і постійна напруженість виснажує їх психіку, що й зумовлює афективні «розрядки»; як наслідок – вони схильні до зловживання алкоголем чи вживання психоактивних речовин для зняття відчуття напруги. Кримінальний досвід, як правило, недостатній для якісного приховування злочину або тривалої протидії правоохоронним органам.

3) «Кримінальний» – вчиняють насильницькі злочини не як мету, а як інструмент на шляху реалізації іншої мети. Насильницькі дії тут цілком прогнозовані та є бажаним результатом злочинної діяльності, спрямованої на задоволення актуальної (більш вагомій для злочинця) потреби. Крім того, важливо мати на увазі,

що кожна окрема дія може мати свою конкретну мету, яка є етапом досягнення загальної мети і через неї – реалізації мотиву та задоволення конкретної потреби. Такі особи достатньо врівноважені, інтровертовані, недовірливі; досить легко утримуються від поспішних дій та рішень, неквапливі, схильні все до дрібниць ретельно обміркувати. Їм притаманна емоційна холодність, нездатність до співчуття та емпатії, відрізняється терплячістю, витримкою, самовладанням. В поведінці вони керуються викривленою логікою на основі ієрархії егоїстичних мотивів та прагнень. Характерним є ігнорування чинних соціальних норм та виражена антисуспільна спрямованість. За таких умов схильний до активних насильницьких дій, які може готувати ретельно і досить тривалий час.

4) «Професійний» – вбивство є формою кримінального промислу. Вбивці «на замовлення», як правило, достатньо інтелектуально розвинуті, врівноважені, недовірливі, стримані, мають високий рівень самоконтролю і витривалість до фізичних та психічних навантажень, здатні планування власної поведінки та прогнозування поведінки жертви, маскуванню справжніх почуттів, станів і соціальної ролі загалом. Останні поведінкові прояви злочинця, зокрема, здатні носити певну інформацію щодо професійного чи життєвого минулого суб'єкта злочину. Зовні професійні злочинці соціально адаптовані, добре приховують свою антисуспільну спрямованість і зневажливе ставлення до цінності людського життя. Однак, не виключена можливість демонстративного прояву зневажливого ставлення до потерпілого, що у цілому може свідчити про особистісну зацікавленість делінквент-а у настанні тяжких наслідків.

5) Серійні насильницькі злочинці. Злочинці даного типу вчиняють насильницькі дії задля компенсації внутрішніх хворобливих комплексів та інших розладів. Їм притаманні такі психологічні властивості: ранні прояви жорстокості до тварин та людей, як правило, фізично більш слабких; ригідність (недостатня гнучкість) емоцій і переживань; домінуюче почуття зайвості у житті та безглуздості існування. Вивчення періоду ранньої соціалізації часто свідчить про перебування у соціальному дезадаптованому середовищі: вони могли народитися в результаті небажаної вагітності чи її ускладненого перебігу, пережити в дитинстві травмуючі фізичні та психічні посягання й ін.

За маскою нормативності поведінки та психічної нормальності приховуються невротизація і нервові розлади, розгальмованість ваблень (потяги до алкоголю та наркотиків, до вогню, сексуальні збочення або гіперсексуальність, суїцидальні тенденції). Особливої уваги потребують факти звертання за психіатричною та психологічною допомогою, адже у більшості випадків сексуальним вбивцям характерні різноманітні неврологічні симптоми; вчинених у минулому правопорушень, ознаки ритуальної поведінки тощо.

Отже, злочинцям у межах насильницьких діянь притаманні такі психологічні риси: імпульсивність, агресивність, гіперчутливість до міжособистісної взаємодії, відчуженість, недостатня соціальна адаптованість. Очевидним є і взаємозв'язок характеру самого злочину та індивідуальних властивостей його суб'єкта, що відображає можливість своєрідного переходу від ситуативних злочинців до виключно криміналізованих типів делінквентів.

Проведене нами розмежування злочинців різної спрямованості, визначення найбільш характерних їм індивідуальних особливостей дає змогу у подальшому вірно інтерпретувати наявну психологічну інформацію про фігурантів. За рахунок усвідомлення та врахування працівниками оперативних підрозділів ОВС

психологічних властивостей, притаманних даним суб'єктам злочинів, можна зменшити ризик помилки при пошуку, сприйманні і оцінці професійно значущих фактів на шляху попередження та розкриття протиправних діянь, викриття винних, вирішення інших службових завдань тощо.

1. *Игошев К.Е.* Типология личности и мотивация преступного поведения: Уч. пособ. – Горький: Изд-во Горьк. ВШ МВД СССР, 1974. – С. 74; *Образцов В.Н., Богомолова С.Н.* Криминалистическая психология: Учебн. пос. для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 115. 2. *Бахин В.П.* Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002): Монография. – К.: Типограф. журнала «Охрана труда», 2002. – С. 30. 3. *Юридична психологія: Підручник / Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін.; За заг. ред. Є.М. Моїсєєва.* – К.: КНТ, 2007. – С. 81. 4. *Зелинский А.Ф.* Криминальная психология: Науч.-практ. изд. – К.: Юринком Интер, 1999. – С. 52; *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – С. 117. 5. *Охріменко І.М.* Використання спеціальних психологічних знань в процесі розкриття злочинів // Митна справа: Науково-аналітичний журнал. – 2009. – № 6. – Ч. 2. – С. 13. 6. *Бартол К.* Психология криминального поведения: Учебник. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 105–107; 181.